

تحلیل کارآمدی دیپلماسی اقتصادی جمهوری اسلامی ایران در کشورهای آسیای مرکزی؛ مطالعه موردی ترکمنستان و تاجیکستان

صالح سلاورزی زاده^۱، زهره کبیری^۲

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۵/۱۲

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۱۱/۰۵

چکیده

ایران در چند حوزه نزدیک به خود به صورت بازیگری فعال در عرصه روابط بین‌الملل حضور داشته و در پی بسط و گسترش حوزه بازیگری خود بوده است. با اضمحلال اتحاد جماهیر شوروی و به وجود آمدن کشورهای نو پا، توجه ایران به سمت این منطقه جلب شد. بازیگری ایران در منطقه آسیای مرکزی مبنایی اقتصادی و فرهنگی داشته و کمتر با حساسیت‌های تند همراه بوده است. در این پژوهش تلاش می‌شود، با استفاده از روش پژوهش توصیفی-تحلیل و رویکردی بین‌رشته‌ای متشکل از تحلیل سیاست خارجی در قالبی آینده‌پژوهانه و سناریومحور با تحلیل نقاط قوت و ضعف داخلی و فرصت‌ها و چالش‌های محیطی در قالب دو مدل مدیریت راهبردی (سوات و پستل) به تحلیل کارآمدی دیپلماسی اقتصادی جمهوری اسلامی ایران در کشورهای آسیای مرکزی پرداخته و در ادامه راه‌کارهای مناسب جهت موفقیت راهبردهای سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران در این کشورها ارائه شود. یافته‌های پژوهش حاکی از این مهم است که دیپلماسی اقتصادی جمهوری اسلامی ایران در کشورهای منطقه آسیای مرکزی با توجه به مقدرات و محذورات داخلی و محیطی رو به رشد اما در سطح مطلوبی قرار نداشته است و در این رابطه دیپلماسی فرهنگی جمهوری اسلامی در این جمهوری‌ها نیز زیربنا و ریل‌گذار روابط اقتصادی دو کشور بوده است.

کلیدواژه‌ها: آسیای مرکزی، دیپلماسی اقتصادی، ترکمنستان، تاجیکستان.

مقدمه

ظهور مفهوم دیپلماسی اقتصادی یک پیشرفت نسبتاً جدید در مطالعه دیپلماسی است که از دهه ۱۹۸۰ آغاز شده است. موضوع نظری کلیدی در مطالعه دیپلماسی اقتصادی این است که دیپلماسی اقتصادی چه اندازه با دولت و منافع عمومی مرتبط است یا اینکه آیا به طیف وسیع‌تری از بازیگران و منافع اجتماعی مربوط می‌شود. دیپلماسی اقتصادی یکی از ابزارهای اصلی سیاست خارجی دولت‌ها است. جهانی‌شدن اقتصاد این امر را برای دولت‌ها ضروری می‌سازد که همه ابزارها را در خدمت عوامل اقتصادی قرار دهند تا در چارچوب اقتصاد باز، رشد پایدار حاصل و اشتغال ایجاد شود. تقویت بین‌المللی‌شدن شرکت‌ها و جذب سرمایه‌گذاری خارجی مولد به بخش اساسی دیپلماسی اقتصادی کشورها تبدیل شده است.

دیپلماسی اقتصادی به «مسائل اقتصادی بین‌المللی» برای «افزایش رفاه» می‌پردازد، که «اولویت اصلی دولت‌ها در اکثر مناطق جهان» بوده است. در یک مفهوم گسترده، دیپلماسی اقتصادی را می‌توان به‌عنوان هر فعالیت دیپلماتیکی که منافع اقتصادی دولت را ارتقا می‌دهد، تعریف کرد. همچنین شامل دیپلماسی است که از منابع اقتصادی برای دستیابی به یک هدف سیاست خارجی خاص استفاده می‌کند. در معنای محدود، دیپلماسی اقتصادی به ترویج صادرات و سرمایه‌گذاری داخلی مربوط می‌شود که گاهی اوقات به این نوع از دیپلماسی، دیپلماسی تجاری می‌گویند.

دیپلماسی اقتصادی در سیاست خارجی اهمیت فزاینده‌ای پیدا کرده است و در چارچوب رقابت شدید بین‌المللی، دیپلماسی اقتصادی با تقویت نقش روابط اقتصادی و تجاری، که ثابت کرده عنصر اولویت‌دار روابط بین‌الملل در قرن بیست و یکم است، کانون سنتی‌تر و شناخته‌شده‌تر دیپلماسی را غنی‌تر کرده است. چارچوب دیپلماسی اقتصادی باید به دنبال متعادل کردن فضای باز تجاری با اهداف راهبردی سیاست خارجی باشد. در فضای رقابت جهانی افزایش یافته، توجه به دیپلماسی اقتصادی به میزان قابل توجهی افزایش یافته است.

منطقه آسیای مرکزی از مناطق دارای اهمیت «راهبردی»، «ژئواکونومیک» و «ژئوکالچر» می‌باشد. اکثر کشورهای این منطقه تا دوران قاجار، قسمتی از سرزمین ایران بودند. با تصرف این نواحی توسط روسیه تزاری این کشورها جزئی از قلمرو روسیه تزاری و سپس اتحاد جماهیر شوروی شدند. با فروپاشی اتحاد شوروی و استقلال جمهوری‌های آسیای مرکزی، این منطقه دچار خلأ قدرت گردیده و کشورهای مختلف با هدف نفوذ در این منطقه راهبردهای خاصی اجرا نمودند.

چنان‌که ذکر شد جمهوری اسلامی ایران دارای اشتراکات تاریخی، فرهنگی و هویتی مهمی با کشورهای این منطقه می‌باشد. بعد از فروپاشی اتحاد شوروی و شکل‌گیری این جمهوری‌ها طرفین به دلایل مختلف در پی ایجاد روابط دوجانبه و چندجانبه برآمدند. روابط جمهوری اسلامی ایران با این جمهوری‌ها از اوایل استقلال تا زمان فعلی تحت تأثیر عوامل و مؤلفه‌های گوناگونی قرار گرفته است. جمهوری اسلامی ایران در راستای اهداف و منافع ملی خود اقدام به طرح‌ریزی راهبردهای سیاست خارجی خود در منطقه در راستای تأمین اهداف سیاست خارجی خود نموده است. اقدامات و رویکردهای اقتصادی جمهوری اسلامی ایران در ارتباط با کشورهای منطقه آسیای مرکزی تحت عنوان دیپلماسی اقتصادی قسمتی عمده از راهبردهای سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران در این منطقه بوده است. این پژوهش با اتخاذ یک چارچوب مفهومی «بین‌رشته‌ای» متشکل از دو مدل برنامه‌ریزی مدیریت راهبردی یعنی «سوات» و «پستل» و همچنین استفاده از فن‌های آینده‌پژوهی و سناریوسازی (روش سناریوسازی مخروطی) این مسئله را مورد تحلیل آسیب‌شناسانه قرار می‌دهد که عوامل کارآمدی یا ناکارآمدی دیپلماسی اقتصادی جمهوری اسلامی ایران در این منطقه (کشورهای تاجیکستان و ترکمنستان) کدامند؟

معرفی مفاهیم

سناریوسازی

در اواخر دهه ۱۹۷۰ محققان «دانشگاه استنفورد»^۱ استفاده از سناریوها را به‌عنوان مبنای توسعه در طراحی راه‌کارهای راهبردی موردبررسی قراردادند. برنامه‌ریزی سناریو یک عنصر برنامه‌ریزی راهبردی بر اساس فناوری‌های مدیریت نامحدود بودن آینده است (Cherepovitsyn & Ilinova, 2018:435). تجزیه و تحلیل سناریو به‌عنوان هنر کنار هم قرار دادن روندهای فعلی جهت روبرو شدن با ترکیبات غیرمنتظره آینده تعجب‌آور توصیف می‌شود (Barma And Others, 2016:119). برنامه‌ریزی سناریو نه تنها شامل تشکیل سناریوها بلکه مجموعه‌ای از راه‌حل‌های مدیریت و اقدامات در برنامه‌ریزی راهبردی است (Frolova et al, 2017:312).

1. Stanford University

آینده پژوهی

آینده پژوهی یک حوزه مستقل بین‌رشته‌ای است که «بل» آن را شناسایی، ابداع، ارائه، آزمون و ارزیابی آینده‌های ممکن و محتمل تعریف می‌کند، تا برپایه ارزش‌های جامعه، آینده‌های مرجح را انتخاب و برای پی‌ریزی و ساخت «مطلوب‌ترین آینده» اقدام نماید (نظری و همکاران، ۱۳۹۴: ۹).

آینده؛ انواع عناصر

«ممکن»^۱: هر حالت آینده که به هر نحو ممکن است واقع شود.
 «محتمل»^۲: حالتی از آینده که بر اساس روندهای موجود، احتمال وقوع بیشتری داشته باشند.
 «باورپذیر»^۳ (موجه): هر حالت آینده که براساس دانش امروز بشر، قابلیت وقوع دارد یا می‌تواند محقق شود.
 «مطلوب»^۴ یا «مرجح»^۵: حالتی از آینده که وقوع آن مطلوبیت بیشتری دارد (حاجیانی، ۱۳۹۲: ۳۶).
 همچنین آینده از چهار عنصر «رویدادها»^۶، «روندها»^۷، «تصویرها»^۸ و «اقدام‌ها»^۹ تشکیل می‌شود (اسلامی و حسینی، ۱۳۹۵: ۴۹).

پیشینه پژوهش

محمودی (۱۳۹۲) در مقاله‌ای تحت عنوان: «*تعاملات اقتصادی تاجیکستان و ایران و دورنمای آینده روابط دو کشور در دهه‌های اخیر*» نتیجه گرفته که دو کشور از مشترکات عمیق تاریخی و روابط پایدار و گسترده سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و امنیتی برخوردارند و در جهت شفاف‌سازی و تعمیق رابطه خود باید با جلب اعتماد بیشتر روسیه، در مناسبات خود گام بردارند. امیر احمدیان و رضازاده (۱۳۹۱) در مقاله‌ای با عنوان: «*مؤلفه‌های داخلی مؤثر بر سیاست خارجی تاجیکستان*» با واکاوی مؤلفه‌های شکل‌دهنده و تأثیرگذار داخلی بر سیاست خارجی تاجیکستان نتیجه می‌گیرند که

1. Possible Futures
2. Probable Futures
3. Plausible Futures
4. Desirable Futures
5. Preferable Futures
6. Events
7. Trends
8. Images
9. Actions

تاجیکستان در دو زمینه امنیتی و اقتصادی گسترده‌ترین وابستگی را به روسیه دارد و به همین دلیل نمی‌توان ارتباط با تاجیکستان بدون تأثیر عامل روسیه را تصور کرد.

توکلی و برزگر (۱۴۰۱) در مقاله‌ای با عنوان: «دیپلماسی اقتصادی و سیاست همسایگی ایران و ترکمنستان» در پی پاسخ به این مسئله پژوهش بوده‌اند که الزامات و ظرفیت‌های سیاست همسایگی جمهوری اسلامی ایران با ترکمنستان کدام‌اند؟ با فرض ایجاد ظرفیت‌های گوناگون سیاسی، اقتصادی و فرهنگی همسایگی ترکمنستان برای ایران، این مهم را عاملی جهت دفاع تنگنای اقتصادی و سیاسی ایران در نظر گرفته‌اند. نواختی مقدم و اصولی (۱۴۰۰) در مقاله‌ای با عنوان: «فرصت‌ها و چالش‌های همکاری ژئواکونومیک ایران و ترکمنستان» به بررسی فرصت‌ها و چالش‌های اکونومیک ترکمنستان برای ایران پرداخته و مهم‌ترین فرصت‌ها را در حوزه انرژی و انتقال آن دیده و چالش‌های چون نقش ایالات متحده و مشکلات بانکی دو کشور را در این زمینه مشخص نموده‌اند. در حالی که نوآوری پژوهش حاضر در توجه به سطوح داخلی و خارجی با تکیه بر داده‌های کمی به‌روز و ارائه یک آسیب‌شناسی جامع همراه با آینده‌پژوهی دیپلماسی اقتصادی جمهوری اسلامی ایران در دو جمهوری تاجیکستان و ترکمنستان می‌باشد.

۱. مبانی نظری

پژوهش با ایجاد «مدلی مفهومی»^۱ متشکل از دو مدل برنامه‌ریزی راهبردی «سوات»^۲ و «پستل»^۳ به‌عنوان ابزار پژوهش و آینده‌پژوهی (سناریوسازی)^۴ به‌عنوان فن پژوهش تلاش خواهد کرد، دیپلماسی اقتصادی جمهوری اسلامی ایران در دو جمهوری تاجیکستان و ترکمنستان را مورد بررسی قرار دهد.

✓ مدل «سوات»

سوات یک ابزار تجزیه و تحلیل راهبردی بر اساس چهار مؤلفه نقاط قوت و ضعف (در داخل)، فرصت‌ها و تهدیدات (محیط) است که یک راهبرد خوب را تناسب بین وضعیت خارجی و ویژگی‌های داخلی تعریف می‌کنند (Isoherranen, 2012: 25).

1. Conceptual Mod
2. Swot
3. Pestel
4. Scenario building

راهبردهای مستخرج از مدل سوات

- راهبرد SO یا «تهاجمی»^۱: کشورها با تأکید بر نقاط قوت داخلی سعی می‌کنند از فرصت‌های محیطی نهایت استفاده را ببرند.
- راهبرد ST یا «اقتضایی»^۲: کشورها با استفاده از نقاط قوت داخلی سعی می‌کنند با تهدیدهای محیطی مقابله کنند.
- راهبرد WO یا «انطباقی»^۳: کشورها با استفاده از فرصت‌های محیطی می‌کوشند نقاط ضعف داخلی را ترمیم کنند.
- راهبرد WT یا «تدافعی»^۴: هدف از این راهبرد، کم کردن نقاط ضعف داخلی و پرهیز از تهدیدات ناشی از محیط خارجی است که در آن، دولت‌ها سیاست خارجی منفعلی دارند. (Osita, et al. 2014:27)

✓ مدل «پستل»

پستل یک ابزار برنامه‌ریزی راهبردی و مکمل سوات است که بر زمینه‌ها و عوامل خارجی تأکید دارد (Mullerbeck, 2015:2). همچنین این مدل راهبردی، بر ارزیابی تأثیر عوامل سیاسی، اجتماعی، فناورانه، زیست‌محیطی و قانونی که ممکن است بر روی یک دولت داشته باشد، تأکید دارد. (Rastogi & Trivedi, 2016:386)

۲. تعیین و تحلیل پیشران‌های اقتصادی

پیشران‌ها، مجموعه‌ای از عوامل و متغیرهایی هستند که در درون و بیرون یک سیستم مورد مطالعه اثرگذاری قابل توجهی بر روی سایر مؤلفه‌ها داشته و در ساخته شدن آینده سیستم نقش قابل توجهی دارند (مرزبان، رضایان و جهان‌شاهی، ۱۳۹۸:۱۶۸). در این قسمت پیشران‌های منبعث از بحث اقتصاد چون: مدل اقتصادی، نرخ رشد، نرخ تورم، درآمد سرانه، بدهی خارجی، شاخص فساد مالی، سرمایه‌گذاری خارجی، وضعیت منابع انرژی، ظرفیت‌های حمل‌ونقل، موقعیت ژئوپلیتیکی، وضعیت منابع آبی، تجارت دوجانبه (صادرات و واردات)، هم‌تکمیلی اقتصادی، ظرفیت‌های

1. Offensive
2. Contingent
3. Adaptive
4. Defensive

فناورانه باهدف امکان‌سنجی موفقیت یا ناکامی دیپلماسی اقتصادی ایران در منطقه ذکر و تحلیل خواهد شد.

۲.۱. تاجیکستان

در آغاز روابط، ریاست جمهوری تاجیکستان در پیام‌های خود به مجلس عالی تاجیکستان بر گسترش همکاری‌های اقتصادی تاجیکستان با همسایگان نزدیک خود به‌خصوص ایران تأکید نمودند. برای پیشبرد همکاری‌های همه‌جانبه بین تاجیکستان و ایران بیش از ۱۵۰ سند تنظیم‌کننده همکاری‌های دوجانبه به امضا رسیده‌اند. گروه مشترک همکاری‌های اقتصادی و تجاری تاجیکستان و جمهوری اسلامی ایران تأسیس شده است. تاکنون دوازده اجلاس گروه مشترک همکاری‌های اقتصادی، فنی و فرهنگی بین ایران و تاجیکستان برگزار شده است.

به‌دلیل وضعیت سیاسی دشوار در تاجیکستان پروژه‌های خاص اقتصادی جمهوری اسلامی ایران در این کشور بعد از پایان این بحران در سال ۱۹۹۷ و با آغاز دوره ریاست جمهوری خاتمی در این کشور آغاز شدند. دیدار خاتمی از تاجیکستان در سال ۲۰۰۲ و دیدار برگشت رحمان از ایران در سال ۲۰۰۳ به توسعه روابط اقتصادی تاجیکستان و ایران کمک کرد. طرفین توافق کردند، ایران در یکی از بزرگ‌ترین پروژه‌های تاجیکستان (سنگ توده ۲) سرمایه‌گذاری کند. این نیروگاه برق‌آبی با تلاش‌های مشترک بر روی رودخانه وحش (در جنوب) ساخته شد. هزینه این تأسیسات به ۲۲۰ میلیون دلار رسید، که ۱۸۰ میلیون آن توسط ایران و ۴۰ میلیون توسط تاجیکستان سرمایه‌گذاری شده است. قرار شد طرف سه سال و نیم این طرح به بهره‌برداری برسد و ایران با بهره‌برداری ۱۲ و نیم ساله از عایدات این طرح، سرمایه‌گذاری خود را دریافت نماید و سپس تسهیلات به‌صورت کامل به تاجیکستان واگذار گردد (Dodikhudoev & Niyatbekov 2008:135). احداث «تونل استقلال» که قرارداد آن در سال ۲۰۰۳ در دوره ریاست جمهوری خاتمی امضا شده بود، در سال ۲۰۰۶ به بهره‌برداری رسید. در سال ۲۰۱۲ نیز روسای جمهور سه کشور ایران، تاجیکستان و افغانستان توافق کردند که در جهت احداث خط راه‌آهنی که این سه کشور را به یکدیگر متصل سازد، تلاش کنند (امیر احمدیان و رضازاده، ۱۳۹۱: ۴۷).

اگر فرصت‌های فنی تاجیکستان در زمینه تولید برق، سدسازی، احداث تونل و جاده را بهترین فرصت‌های این کشور برای حضور فنی ایران در نظر بگیریم، باید گفت ایران با داشتن تجارب

علمی و فنی ارزشمند در زمینه احداث تونل، جاده و سدسازی، دارای بهترین و قوی ترین نقاط قوت برای حضوری موفق در این کشور می باشد. البته تهدیداتی چون نداشتن زیرساخت های مناسب حمل و نقل به صورت مانع عمل خواهند کرد.

ایران نقاط قوت متنوع محیطی چون منابع عظیم انرژی فسیلی و مسیر انتقال انرژی منطقه جهت حضوری موفق در تاجیکستان دارد. ضعف های معدودی چون عدم اتصال جغرافیایی وجود دارد. به نظر می رسد با توجه به نقاط قوت محیطی، فرصت های محیطی زیادی برای حضور موفق ایران در تاجیکستان وجود دارد.

۲.۲. ترکمنستان

روابط اقتصادی دو کشور ایران و ترکمنستان در چند زمینه پررنگ تر بوده است که عبارت اند از: حمل و نقل و کریدورهای ترانزیتی، همکاری در زمینه نفت و گاز، همکاری در حوزه برق و انرژی و تبادلات کالا و خدمات. ترکمنستان یکی از تولیدکنندگان و صادرکنندگان اصلی گاز طبیعی است و بیش از دوسوم صادرات ترکمنستان را گاز تشکیل می دهد.

در زمینه حمل و نقل و کریدورهای ترانزیتی با توجه به اینکه ترکمنستان محصور در خشکی می باشد و همچون سایر کشورهای منطقه آسیای مرکزی به آب های آزاد دسترسی ندارد، از زمان استقلال تلاش کرده است تا مسیرهای انتقال کالا و انرژی را تنوع بخشیده و جبر موجود در مسیر انتقال انرژی از طریق روسیه را تا حدودی از بین ببرد. به همین خاطر مسیر ایران با توجه به همسایگی با ایران و کوتاه و باصرفه بودن آن مورد توجه این کشور قرار گرفت و در همین رابطه در سال ۱۹۹۶ راه آهن مشهد - سرخس - تجن افتتاح شد (امیدی، فلاحی و آقا محمدی، ۱۰: ۱۳۹۴). در همین راستا خط لوله انتقال گاز کورپچه - کردکوی که یک خط لوله ۲۰۰ کیلومتری (۱۲۰ مایل) است و از میدان کورپچه در ترکمنستان به کردکوی در ایران منتقل می شود، افتتاح شد. اهمیت این خط لوله در این است که اولین خط لوله ای است که انحصار روسیه در این زمینه در ارتباط با انتقال گاز ترکمنستان را شکست. خط لوله در سال ۱۹۹۷ افتتاح شد و با افتتاح آن ترکمنستان از وابستگی کل خط لوله روسیه خارج شد. هزینه این پروژه ۱۹۰ میلیون دلار بود و ظرفیت انتقال سالانه ۸ میلیارد مترمکعب گاز را دارد خط لوله دیگر دولت آباد - سرخس - خانگیران است که ترکمنستان را به ایران متصل می کند و در سال ۲۰۱۰ تکمیل شد. این خط لوله از میدان گازی

دولت آباد در ترکمنستان تا یک پالایشگاه گاز در خانگیران ایران ادامه دارد. طول آن ۱۸۲ کیلومتر (۱۱۳ مایل) با ظرفیت اولیه ۶ میلیارد مترمکعب در سال است که می‌تواند به ۱۲ میلیارد مترمکعب در سال افزایش یابد. هزینه کل مرحله اولیه پروژه ۱۸۰ میلیون دلار بود (Abbasi, 2017: 19).

در دوره احمدی‌نژاد و روحانی بخش انرژی ایران به شدت تحت تأثیر تحریم‌های آمریکا و اروپا قرار داشته است. اگرچه ایران دارای دومین ذخایر بزرگ گاز در جهان است اما برای تأمین نیازهای داخلی خود به واردات گاز متکی است. ایران از عدم سرمایه‌گذاری در بخش انرژی رنج می‌برد و با زیرساخت‌های خط لوله خود به‌ویژه در شمال کشور مشکلات جدی دارد. بنابراین گاز ترکمنستان نقش رو به رشدی در برآوردن این نقش داشته است. با توجه به قطع واردات گاز روسیه از ترکمنستان مسیر ایران می‌تواند جایگزین خوبی برای این مسیر برای انتقال گاز ترکمنستان به اروپا باشد (Vasánczki, 2011: 41). در بحث صادرات گاز ترکمنستان نکته‌ای به چشم می‌خورد و «روندی» ثابت در این زمینه بوده است این مهم است که ترکمنستان بارها صادرات خود را متکی به یک کشور خارجی نموده است و بعد از چند سال که فشار حاصل از عدم تنوع مسیر صادرات گاز خود را احساس کرده است به فکر مسیر جایگزین و جدیدتر افتاده است. در آغاز استقلال که تنها مسیر انتقال گاز این کشور مسیر روسیه بود، بعد از چند سال مسیر ایران مورد استفاده قرار گرفت و در سال‌های اخیر مسیر شرق که به چین منتهی می‌شود، افتتاح گردید و در حال حاضر هم خط لوله «تاپی» و «ترانس خزر» مورد توجه کشور ترکمنستان هستند. فعلاً مسیر ایران به علت مشکلات حاصل از عدم پرداخت بدهی‌های ایران تا حدودی از رونق افتاده است و باید منتظر تحولات آتی بین دو کشور ماند.

ایران و ترکمنستان فرصت‌های متعدد و مناسبی برای افزایش همکاری‌ها در حوزه اقتصادی دارند و صدا البته چالش‌های مختلف مانع بزرگی در راه استفاده از این فرصت‌ها بوده‌اند. «روند»های اقتصادی بین دو کشور در سال‌های بعد از استقلال تنها در ارتباط با «رویداد»های قطع گاز صادراتی ترکمنستان بر روی ایران و «رژیم حقوقی دریای خزر» منقطع گردیده است.

آمار و شاخص‌های کلان اقتصادی جمهوری ترکمنستان با «نرخ رشد» اقتصادی ۵/۶ در سال ۲۰۲۰، درآمد سرانه ۱۸,۲۰۰ دلار در سال ۲۰۱۸، «نرخ تورم» ۱۰ درصد در سال ۲۰۲۰، «نرخ بیکاری» ۹/۳ در سال ۲۰۲۰، «رتبه فساد مالی» ۱۶۵ در سال ۲۰۲۰، موازنه تجاری این کشور با صادراتی معادل ۶/۷ میلیارد دلار و واردات ۵۷/۴ دلاری در سال ۲۰۲۰ تراز تجاری مثبت و بدهی

خارجی ۰/۵۲ میلیارد دلار در همین سال که بدهی نسبتاً پایینی می‌باشد، حکایت از اقتصادی باثبات و رو به رشد داشته است (CIA World Factbook, December 1, 2020).

در بخش اقتصادی به عقیده اندیشمندان، مدل اقتصادی ایران نه بازاری و نه دولتی و از این نظر منحصره‌فرد است و چون عضو سازمان تجارت جهانی نیست، قطعاً پیوند مستحکمی با اقتصاد جهانی ندارد. ایران با وجود تحریم‌های گسترده امریکا صادراتی به میزان ۴۰ میلیارد دلار در سال ۲۰۲۰ و وارداتی معادل ۳۹/۷ میلیارد دلار در سال ۲۰۲۰ و دارای موازنه تجاری مثبت بوده است. هم‌تکمیلی اقتصادی دو کشور با توجه به جنس صادرات و واردات دو کشور در سطح مطلوبی می‌باشد. در بخش زیست‌محیطی که در دو قسمت ژئوآکونومیکی و ژئواستراتژیک تحلیل شدند حاکی از این مهم است که درزمینه نفت، گاز و سایر منابع زیست‌محیطی نقاط قوت خوبی برای ارتباط با این کشور داریم. ذخایر اثبات‌شده نفت ایران تا سال ۲۰۲۰ میلادی ۱۵۷,۲۰۰,۰۰۰ بشکه در سال ۲۰۲۰ بوده است. درزمینه فناوری‌ها ایران درزمینه فناوری‌های مرتبط با نفت و گاز، حمل‌ونقل و زیرساخت‌های حمل‌ونقل، مصالح ساختمانی، خودروسازی، لوازم‌خانگی... و به‌صورت خلاصه ایران درزمینه فناوری‌های مرتبط با واردات کشور ترکمنستان ظرفیت و پتانسیل همکاری با این کشور را دارا می‌باشد. ایران در صورت رفع تحریم‌ها توان و انگیزه سرمایه‌گذاری در بخش انرژی ترکمنستان را دارا می‌باشد.

تحلیل پیشران‌های اقتصادی حکایت از این دارد که کشور تاجیکستان در زمینه‌های اقتصادی، زیست‌محیطی و فناوری‌ها از فرصت‌های مناسبی جهت حضوری موفق برای سیاست خارجی ایران دارا می‌باشد. درزمینه اقتصادی با تفکیک آن به چهار قسمت: «مدل اقتصادی»، «ایران در تفکرات مسئولان این کشور»، «صادرات و واردات» و «سرمایه‌گذاری» مشاهده می‌شود که بر اساس گزارش اتاق مشترک ایران و ترکمنستان به‌رغم آنکه نزدیک ۳۰ سال از استقلال ترکمنستان می‌گذرد، اقتصاد این کشور همچنان «دولتی» بوده و از فساد اقتصادی، سیستم ضعیف و بسته اقتصادی، ناکارآمدی سیستم پولی و بانکی، عدم نقش‌آفرینی مؤثر بخش خصوصی در اقتصاد کشور، استفاده ناکارآمد از منابع و کندی انجام اصلاحات بازار مالی و اقتصادی رنج می‌برد و همچنین از نظر شاخص آزادی اقتصادی در سال ۲۰۲۰ از بین ۱۸۰ کشور جهان در رتبه ۱۷۰ قرار گرفته است و اقتصاد ترکمنستان بستگی زیادی به تولید و صادرات گاز طبیعی، نفت، پتروشیمی و تا حدی پنبه، گندم و منسوجات دارد. محصولات صادراتی و وارداتی جمهوری ترکمنستان هم‌تکمیلی مناسبی با

صادرات و واردات ایران دارند. آمارها نشان می‌دهد که در سال ۱۳۹۹ ترکمنستان با سهم کمتر از ۰/۵ درصد از کل صادرات ایران در جایگاه سیزدهم مقاصد صادراتی در بین کشورهای همسایه قرار دارد. این کشور در بین ۱۵ کشور همسایه، نهمین مبدأ وارداتی ایران محسوب می‌شود. در بخش «نفت» و «گاز» که عمده‌ترین بخش‌های سرمایه‌گذاری این کشور هستند، با وجود موانع موجود سرمایه‌های خارجی را جذب کرده‌اند.

در بحث «آب» جبر جغرافیایی، نزولات اندک جوی، و واقع بودن ترکمنستان در موقعیت پایین‌دستی، این کشور را به‌طور کامل به آب‌های ورودی وابسته کرده است. مشخصاً ایران دومین منبع تأمین آب شیرین این کشور بعد از تاجیکستان می‌باشد. «سد دوستی» که به‌صورت مشترک توسط ایران و ترکمنستان بر روی رود هریرود ساخته شده است، نمونه‌ای از «دیپلماسی دوستانه آبی» دو کشور می‌باشد. در ارتباط با رژیم حقوقی دریای خزر ایران و ترکمنستان مواضع تا حدودی نزدیک به هم دارند. با وجود اقدامات و تلاش‌های ترکمنستان در سطوح داخلی و منطقه‌ای و حتی جهانی و میزبانی از نشست‌های زیادی باهدف غلبه بر بحران کم‌آبی، این بحران همچنان یکی از مهم‌ترین چالش‌های زیست‌محیطی این کشور است.

موقعیت جغرافیایی ترکمنستان باعث شده است این کشور به دروازه آسیای مرکزی تبدیل گردد. ترکمنستان با داشتن مرز زمینی و آبی با ایران مکملی ژئوپلیتیک در ارتباط ایران با آسیای مرکزی می‌باشد و همچنین با توجه به محصور بودن ترکمنستان در خشکی، ایران نقشی رهابخش در جهت ارتباط این کشور با آب‌های آزاد دارد و به‌صورت خلاصه دو کشور نسبت به هم نقشی «لولایی» و «گذرگاهی» داشته و مکمل ژئوپلیتیک هم هستند و این خصیصه فرصتی مهم برای سیاست خارجی ایران است. در بحث «ظرفیت‌های حمل‌ونقل» ترکمنستان قابل‌ذکر است که این کشور در زمینه توسعه خطوط ارتباطاتی (جاده‌ای، راه‌آهن و دریایی) تلاش مضاعفی مبذول داشته تا به قطب حمل‌ونقل کالا در منطقه تبدیل گردد. در این زمینه می‌توان به افتتاح راه‌آهن سه‌جانبه قزاقستان- ترکمنستان- ایران در سال ۲۰۱۴ اشاره نمود. مرزهای ریلی و جاده‌ای سرخس، جاده‌ای لطف‌آباد، ریلی اینچه برون، مرز دریایی امیرآباد در استان مازندران به ترکمن باشی بین ایران و ترکمنستان فعال هستند که فرصت‌های خوبی جهت توسعه روابط دوجانبه هستند.

کشور ترکمنستان در زمینه فناوری‌های مرتبط با انرژی (نفت و گاز)، تولید برق و تأسیس نیروگاه، کشاورزی، ساختمان با «فقر فناورانه» و «عقب‌افتادگی فنی» روبرو می‌باشد که ایران در این زمینه می‌تواند فرصت را غنیمت شمرده و وارد این حوزه شود.

۳. سناریوهای سیاست خارجی ایران

۳.۱. تاجیکستان

سناریوی اول؛ «قوی‌ترین حالت مطلوب»

با توجه به سفر رئیس‌جمهور ایران در خرداد ۱۳۹۸ به تاجیکستان و دیدار با رئیس‌جمهور تاجیکستان، ضمن تأکید طرفین بر توسعه مناسبات سیاسی و اقتصادی، بازسازی روابط پیشین و تقویت همکاری‌های «تهران» و «دوشنبه»، به‌ویژه در حوزه اقتصاد و با مشارکت بخش خصوصی ایران، انتظار می‌رود آرام‌آرام روابط طرفین به سطح مطلوبی ارتقاء یابد. در تحلیل این سناریو باید گفت سیاست خارجی ایران در تاجیکستان همواره تحت تأثیر ساختار بین‌الملل و خصوصاً تهدیدات ناشی از خصومت آمریکا با ایران بوده است. در این سناریو که جزء طیف سناریوهای «مطلوب» قرار می‌گیرد، با لحاظ کردن این مؤلفه انتظار می‌رود اگر تغییری در روابط ایران و آمریکا رخ ندهد این سناریو احتمال بالای ۷۵ درصد به وقوع بپیوندد.

سناریوی دوم؛ «محتمل‌ترین حالت نامطلوب»

با توجه به شرایط و مقتضیات حاکم بر سیاست بین‌المللی و محیط پیرامونی جمهوری اسلامی ایران و تحریم‌های یک‌جانبه آمریکا علیه ایران و قاعداً تأثیر آن بر روابط ایران و تاجیکستان، روابط فعلی رونق چندانی نخواهد یافت و همین روند سردی روابط ادامه پیدا خواهد کرد و البته انتظار نمی‌رود روابط طرفین بیش‌ازپیش تیره و سرد گردد. این سناریو که در ردیف سناریوهای «ایستا» قرار می‌گیرد در صورت ادامه همین روند تا ۵۰ درصد به بالا احتمال وقوع خواهد داشت.

سناریوی سوم؛ «بدترین حالت محتمل»

تحت تأثیر ساختار فعلی سیاست بین‌المللی و ادامه تحریم‌های همه‌جانبه آمریکا، ترس سایر کشورها از ایجاد تعاملات اقتصادی، سیاسی و ... با ایران، رویکرد تاجیکستان نسبت به ایران از وضعیت سردی وارد فاز خصمانه شده و تاجیکستان همچنان با عضویت ایران در سازمان شانگهای مخالفت خواهد کند و بیش‌ازپیش زمینه حضور رقبای منطقه‌ای ایران یعنی عربستان

سعودی و رژیم صهیونیستی در راستای ضربه به ایران در تاجیکستان فراهم خواهد شد. این سناریوی «بحرانی» با همین روند احتمال وقوع حدود ۲۵ درصد به بالا خواهد داشت. سناریوهای مطلوب (مرجح)؛ برادر بزرگ موعظه گر، برادر کوچک سربه راه در این وضعیت ایران با تأکید بر قرابت و تشابه تاریخی، فرهنگی و اجتماعی و سرمایه گذاری اقتصادی در طرح های زیربنای (انرژی، حمل و نقل و...) انتظار دارد، برخورد تاجیکستان با ایران همچون برادر بزرگی باشد که برادر کوچک از وی حرف شنوی برادرانه دارد. با ادامه همین روندها احتمال وقوع این سناریو حدود ۲۵ درصد خواهد بود.

۲.۳. ترکمنستان

سناریوی اول؛ «سناریوی بدون شگفتی»

در این سناریو فرض می شود که روندها و تصاویر جاری بدون تغییرات مهم و رخ دادن «رویدادی خاص» به مسیر فعلی خود ادامه خواهند داد و به نوعی روابط دو کشور در سطح فعلی و با همین وضعیت ارتباط سیاسی، اقتصادی و فرهنگی باقی خواهد ماند. این نوع از سناریو در گروه سناریوهای ایستا قرار می گیرد.

سناریوی دوم؛ «محتمل ترین حالت مطلوب» یا «سناریوی خوش بینانه»

در این سناریو انتظار می رود با توجه به پیروزی آقای رئیسی در انتخابات ریاست جمهوری و تمرکز بیشتر سیاست خارجی ایشان بر راهبرد «نگاه به شرق»، «شعار چندجانبه گرایی اقتصادی» و «سیاست همسایگی» و همچنین توافق روسای جمهور ایران و ترکمنستان در نشست ۱۴۰۰ سازمان شانگهای در ارتباط با اختلافات گازی، و واردات گازی از این کشور مجدداً از سر گرفته شده، که در واقع هم نیازهای داخلی انرژی را برطرف می کند و هم مفری برای شکست انزوای حاصل از تحریم های آمریکا می باشد و نهایتاً روابط دو کشور به سمت رونق مجدد پیش خواهد رفت.

سناریوی سوم؛ «محتمل ترین حالت نامطلوب» یا «سناریوی بدبینانه»

با توجه به آنکه بر اساس پیشران های مختلف سیاسی، اقتصادی و فرهنگی و وجود نقاط قوت فراوان داخلی و فرصت های گسترده ترکمنستان برای ایران روابط دو کشور باید در حد بسیار مطلوبی باشد، اما با توجه به شرایط و مقتضیات حاکم بر سیاست بین المللی و محیط پیرامونی ایران، تحریم های یک جانبه آمریکا علیه ایران و قاعده تاً تأثیر آن بر روابط ایران و ترکمنستان، بحث

بدهی‌های گازی ایران به این کشور و قطع جریان گاز توسط ترکمنستان و سایر دلایل این رابطه در حال حاضر در سطح مطلوبی قرار ندارد و حتی ایران جزء ده شریک اقتصادی این کشور هم به حساب نمی‌آید، ماندن در همین سطح از روابط خود از محتمل‌ترین حالت‌های نامطلوب مابین دو کشور می‌باشد.

سناریوی چهارم؛ «بدترین حالت محتمل» یا سناریوی «فاجعه»

با توجه به آنکه راهبردی‌ترین بخش از روابط دو کشور به خرید گاز این کشور توسط ایران و بحث انتقال گاز این کشور و همچنین مسیرهای انتقال انرژی مربوط می‌شود، در بدبینانه‌ترین حالت، ترکمنستان تصمیم به کنار گذاشتن کلی ایران از برنامه‌های انرژی خود خواهد نمود و محصوریت جغرافیایی خود را از طریق چین، روسیه و مسیرهای منتهی به دریای خزر برطرف خواهد نمود. با توجه به این وضعیت ایران ۵۰ میلیارد دلار برای سرمایه‌گذاری در صنایع گازی جهت برطرف نمودن کسری گاز مصرفی نیاز خواهد داشت و با ادامه روند تحریم‌ها، شاهد قطع گسترده گاز مصرفی و افزایش آلودگی هوا به خاطر مصرف مازوت جهت ادامه فعالیت نیروگاه‌ها خواهیم بود.

سناریوهای «مطلوب مرجح» یا «سناریوی معجزه»

مطلوب‌ترین سناریو در جهت تأمین منافع ملی ایران در کشور ترکمنستان دو توافق عمده را در دل خود جای می‌دهد، توافق ایران در بحث مسئله هسته‌ای خود و برچیده شدن تحریم‌های ایالات متحده علیه این کشور و عادی شدن روابط ایران با جهان و توافق دوم مربوط به توافق بر سر قیمت گاز وارداتی از کشور ترکمنستان به دنبال توافق روسای جمهور دو کشور در نشست سازمان همکاری شانگهای در ۱۴۰۰ و در نتیجه برطرف نمودن نیازهای انرژی ایران نهایتاً تبدیل شدن ایران به کشور شریک عمده اقتصادی این کشور خواهد بود.

۴. نتیجه گیری

این پژوهش با اتخاذ رویکردی «بین‌رشته‌ای»، «آینده‌پژوهانه» متشکل از دو مدل مدیریت راهبردی (سوات و پستل) و فن سناریوپردازی در پی پاسخ و واکاری این مسئله بود که عوامل کارآمدی یا ناکارآمدی دیپلماسی اقتصادی جمهوری اسلامی ایران در این منطقه (کشورهای تاجیکستان و ترکمنستان) کدامند؟

در جهت پاسخ به سؤالات فوق پژوهش ابتدا با استفاده از مدل کاربردی و ساده سوات و پستل به تعیین و تحلیل پیشران‌های سیاسی، اقتصادی و فرهنگی مؤثر بر روابط جمهوری اسلامی ایران و دو جمهوری ترکمنستان و تاجیکستان اقدام نمود و در این قالب مشخص شد که در زمینه اقتصادی دو کشور دارای ظرفیت‌ها و فرصت‌های مناسبی جهت برقراری روابط دوجانبه راهبردی می‌باشند و این ظرفیت‌ها و فرصت‌ها اتفاقاً در «هم‌تکمیلی» قابل توجهی نسبت به هم می‌باشند. در ارتباط با دیپلماسی اقتصادی جمهوری اسلامی ایران در ترکمنستان با توجه به پیشران‌های اقتصادی میان دو کشور راهبردی که برای سیاست خارجی ایران در این کشور متصور بودیم، راهبرد تهاجمی و قوی بود که ایران بایستی از نقاط قوت اقتصادی خود در جهت بهره‌بردن از فرصت‌های اقتصادی ترکمنستان استفاده می‌کرد. اما در عین ناباوری مشاهده می‌کنیم ما در بین ده شریک تجاری-اقتصادی کشور ترکمنستان قرار نداریم. می‌توان ادعا کرد که باوجود محیطی فرصت‌زا برای حضور اقتصادی موفق ایران در این کشور اما مجموعه عواملی چون بحث بدهی گازی ایران به این کشور، حضور رقبای چون چین، روسیه، ترکیه، سیاست‌های بسته ترانزیتی و سخت‌گیرانه ترکمنستان، ایران نتوانسته است از این فرصت‌ها به‌صورت کامل استفاده کند و راهبرد عملی مورد استفاده ایران در زمینه اقتصادی همان استراتژی WO یا انطباقی بوده و ایران سعی کرده با استفاده از فرصت‌های اقتصادی ترکمنستان ضعف‌های داخلی چون کمبود گاز مصرفی داخلی، تحریم‌های امریکا را برطرف نماید.

تحلیل روندها، رویدادهای و تصاویر ایران و تاجیکستان در دوره هاشمی رفسنجانی روشن نمود که در این دوره به دلیل اینکه تاجیکستان تازه به استقلال رسیده بود، روند و رویدادها به‌خوبی قابل تشخیص نیستند و به کلامی دیگر هنوز کاملاً شکل نگرفته‌اند. در دوره هشت‌ساله آقای خاتمی پیوستگی در روابط طرفین مشهود می‌باشد و حملات یازده سپتامبر ۲۰۰۱ هم منجر به پیوستگی بیشتر روابط ایران و تاجیکستان شده است. در دوره احمدی‌نژاد هم پیوستگی مناسبی در روابط دو کشور مشهود می‌باشد. باروی کار آمدن آقای رئیسی در ایران هم به نظر می‌رسد با توجه به نگاه جدید سیاست خارجی ایران به شرق روابط دو کشور رو به توسعه خواهد بود. روندها، رویدادها و تصاویر اقتصادی بین دو کشور هم حکایت از توسعه و رونقی در حد ظرفیت‌های طرفین نداشته است.

فهرست منابع

الف. منابع فارسی

- امید، علی؛ فلاحی، احسان؛ آقا محمدی، زهرا (۱۳۹۴)، تأثیر سیاست خارجی ترکمنستان بر اقتصاد آن، فصلنامه آسیای مرکزی و قفقاز، شماره ۳۶.
- امیراحمدیان، بهرام؛ رضازاده، حبیب (۱۳۹۱)، مؤلفه‌های داخلی مؤثر بر سیاست خارجی تاجیکستان، مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز، دوره ۱۸، شماره ۸۰.
- توکلی، زهرا؛ برزگر، کیهان (۱۴۰۱)، دیپلماسی اقتصادی و سیاست همسایگی ایران و ترکمنستان، مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز، شماره ۱۱۶.
- حاجیان، ابراهیم؛ قصاب، محمود (۱۳۹۲)، آینده سناریونگاری؛ طبقه‌بندی روش‌ها و دسته‌بندی سناریوها، فصلنامه راهبرد اجتماعی فرهنگی، سال دوم، شماره ۶۲.
- مرزبان، احمد؛ رضایان، احد؛ جهانشاهی، امید (۱۳۹۸)، شناسایی مؤلفه‌های کلیدی و پیشران‌های سرگرمی در بستر سیمای جمهوری اسلامی ایران، فصلنامه علمی رسانه‌های دیداری و شنیداری، سال سیزدهم، شماره ۴.
- نظری، علی اشرف؛ محروق، فاطمه؛ عباسی، امیر (۱۳۹۴)، ارزیابی میزان کاربست روش سناریونویسی در پژوهش‌های روابط بین‌الملل در ایران: بررسی روش‌شناختی مقالات علمی، فصلنامه رهیافت‌های سیاسی و بین‌المللی، سال هشتم، شماره ۳۹.
- نواختی‌مقدم، امین؛ اصولی، قاسم (۱۴۰۰)، فرصت‌ها و چالش‌های همکاری ژئواکونومیک ایران و ترکمنستان، پژوهش‌نامه ایرانی سیاست بین‌الملل، شماره ۲.

ب. منابع انگلیسی

- Abbasi, Shumaila(2017), "Turkmenistan Country Profile",The Pakistan Business Council: An Overview, (Access 23 October 2021).
- Barma, N, Duebin, B, Lorber, E, Whitlark, R.E. (2016). "Imagine a World in Which": Using Scenarios in Political Science", International Studies Perspectives, Vol. 17, No.2, 117-135.
- Cherepovitsyn, Alexey Evgenievich, Ilinova, Alina Alexandrovna(2018)," Methods and Tools of Scenario Planning in Areas of Natural Resources Management", European Research Studies Journal,vol.5,No.1, 434-446.
- Dodikhudoev.k, Niyatbekov.v., (2008). "The Republic of Tajikistan And The Islamic Republic Of Iran::Coopeation Achivements And Rospects",Central Asia And The Caucasus,VOl.2,No. 50,133-142.
- Frolova, E.V., Rogach, O.V., Kabanova, E.E., Medvedeva, N.V. and Shimanskaya, IY(2017). "Tendencies and Prospects of Tourism Industry in Russia: Sociological Analysis of Stereotypes among Population during Tourism Trips", European Research Studies Journal, Vol. 20,No. 2,308-320.
- Isoherranen, V. (2012). "Strategy analysis frameworks for strategy orientation and focus", University of Oulu.
- Osita, I. C., Idoko O.i R. & Nzekwe J.a(2014)." Organization's stability and productivity: the role of SWOT analysis an acronym for strength. weakness, opportunities and threat", International Journal of Innovative and Applied Research, Vol. 2, No. 9, 23- 32.
- Rastogi, N., & Trivedi, K. M. (2016). Pestle Technique—A Tool to Identify External Risks in Construction Projects. International Research Journal of Engineering and Technology (IRJET), 3, 384-388.
- Vasánczki, Luça Zs(2011), "Gas Exports in Turkmenistan",l'Ifri, (Access 23 October 2020).

